

FILEP TAMÁS GUSZTÁV*

„Vakbuzgó” – „ateista”, „bősz royalista” – „lángoló hazafi”¹

Miskolczy Ambrus vagy másfél évtizeddel korábban két könyvében, különösen *A felvilágosodás és a liberalizmus között: folyamatosság vagy megszakítottság? Egy magyar történelevizita anatómiája*² címűben – Csáky Móric és Kecskeméti Károly munkásságához kapcsolódva – határozottan állást foglalt abban a kérdésben, hogy a felvilágosodás és a reformkor két korszak-e, vagy pedig egy, s szerintem félreérthetetlenül kimutatta az állítólag két periódus kontinuitását. Ha jól érzékelttem, ottani megállapításai nem érték el a szakma, a magyar történettudomány ingerküszöbét. Úgy emlékszem (bár tankönyvet ritkán vettem a kezembe), nekünk is azt tanították, s az álforradalmi romantika termékei, mint például a Martinovics-összeesküvésről gyártott kultuszfilm (*A császár parancsára*; forgatókönyvét Barabás Tibor írta, 1956-ban mutatták be) és irodalmi termékek is azt verték a fejünkbe, hogy a két korszak közötti két évtized a rettegés időszaka, a kettő között szellemi sivatag volt Magyarország, illetve a birodalom. Miskolczy aztán egy Kazinczy Ferencről szóló négykötetes könyvében bizonyította be a társadalomjobbító gondolkodás megszakítatlan voltát: *Kazinczy Ferenc útja a nyelvújítástól a politikai megújulásig*.³ Az első két kötet olvastán nagyot néztem: kétszáz éve tart a Kazinczy-életmű kiadása, s ez a könyv ritkán megszólaltatott vagy rosszul kérdezett Kazinczy-levelek és egyéb dokumentumok százain keresztül bizonyítja, hogy maga a széphalmi mester százféle alakváltozatban, az életmű több ágán át őrizte, folytatta, éltette ezt a kontinuitást; különösen a leveleiben, mert a terror ezek szerint mégsem volt akkora, mint például a mi gyermekkorunkban, amikor a levéltitok szentsége tiltott gyümölcs volt. A Martinovics-összeesküvés hét végrehajtott halálos ítélete sem vethető persze össze az 1957–1961 közötti több százal (miként az 1849-ben kezdődő megtorlás sem a 20. századival). Az említett könyv kétszer két kötetben jelent meg, s az első kettőről akkor azt írtam: Miskolczy „legyint a magányos zseni mítoszára. Különösen a könyv második kötetéből válik világossá, hogy szám szerint

* A szerző művelődéstörténész, a TK Kisebbségkutató Intézet munkatársa. Email: filep.tamasgusztav@tk.hu

¹ Miskolczy Ambrus: *Széchenyi Ferenc a szabadkőművesség erénykultuszától a katolikus megújulásig*. Budapest: Universitas Kiadó, 2018, 152 p.

² Budapest: Lucidus Kiadó, 2007.

³ Budapest: Lucidus, 2009–2010. (Kisebbségkutatás könyvek)

is viszonylag népes, szellemiekben gazdag, kimagasló vezetőkkel bíró elitje volt Magyarországon e korszakban [értsd: a némaság évtizedeiben – *a szerző megj.*] a reform híveinek; közülük többeket párhuzamos életrajzok révén, Kazinczyval való kapcsolatuk elemzésével mutat be a szerző”.⁴ Ezek a pályák persze nem feltétlenül haladtak párhuzamosan, szembefordulhattak egymással, egyáltalán, semmi sem úgy működött, mint a történelemtényekben, amint hogy ugyanezt látjuk a mostani, Széchenyi Ferencről szóló sűrű és vékonyka könyvet olvasva. E Kazinczy-monográfia első kötetéből már akkori recenzióban is Széchenyi Ferenc portréját emeltem ki a legérdekesebbként, ott ütköztem talán először abba a képbe, amely szerint a felvilágosodás a reformista gróftól – akiről leginkább annyit tudtam, hogy ő alapította azt a könyvtárat, amelynek olvasótermeiben legaktívabb éveimet töltöttem, nemegyszer magával a könyv szerzőjével, Miskolczyval együtt – a terror éveiben megszállta a szentlélek, s elsüllyedt valamiféle katolikus miszticizmusban. S ott olvastam először ennek a szimpla személyiségképnek a cáfolatát is: Miskolczy szerint Széchenyi Ferenc mindvégig a saját alkotmányreformját (illetve az abban kifejtettek megvalósítását) tekintette üdvösnek és követendőnek, mely reform vázlatát rögzítette is. Jól illik az egész kérdéskörhöz a főntebb elsőként említett könyvről a filozófus Mészáros András által írt recenzió idevágó passzusa: „Ropant érdekes az, ahogyan Miskolczy a történelmi állásfoglalásokat sorra veszi, megkeresi gyökereiket és ütközteti őket. Némi malíciával azt mondhatnánk, hogy egy kérdésben csaknem végső választ is kapunk: abban, hogy a mítoszok gyártásában biztosan nincs megszakítottság a magyar történelemben.”⁵

Meglepő talán: ha Széchenyi Ferenc nem alapította volna meg az országos könyvtárat (amiről rosszul tudjuk, hogy fő tevékenysége volt, viszont nem árt itt megjegyezni, amit szintén Miskolczy könyvéből tudunk, hogy nem a *nyelvi nacionalizmus*, hanem a hungarustudat vezérelte a megteremtésében, amint azt hazai nem magyar anyanyelvű szellemi emberek a gróftól ennek kapcsán köszöntő, e könyvből idézett leveleiből is kitérünk, sőt már abból, hogy kérésére saját nyelvükön (összesen nyolc nyelven) írt verseket küldtek a könyvtár egyik kéziratos kötetébe), akkor Miskolczy könyve nem is született volna meg. Ahhoz, hogy megíródjék, rá kellett találni például Széchenyi két alkotmánytervére, melyeket Miskolczy könyvecskéje függelékében közöl. Az egyik 1808-ban született (*Skizze zu einer Verfassung der Oesterr. Monarchie*, 103–107.). A másikat 1809-ben készítette (*Flüchtige Gedanken über die künftige Sicherheit der Oestr. Monarchie*, 109–150.) Az első tervezetnek csak a fogalmazványát ismerjük, a másodiknak a tisztázata kéziratban maradt fenn a mai OSZK állományában. Így a tervezetek nem (illetve esetleg közvetetten) lehettek történelemalakító tényezők, csak fontos

⁴ Filep Tamás Gusztáv: Magántársaságok virtusa. *Magyar Napló*, 2011/3. 45.

⁵ Mészáros András: Miskolczy Ambrus: *A felvilágosodás és a liberalizmus között*. Budapest: Lucidus Kiadó, 2007. 129.; Miskolczy Ambrus: *Kossuth Eperjesen*. Budapest: ELTE Állam- és Jogiudományi Kar, 2007. 82. *Fórum Társadalomtudományi Szemle*, 2007/4. 188.

történelmi dokumentumok. Tíz hónappal ezelőtt ugyanebben az intézetben, Molnár Gusztáv interjúköteteinek ankétján, ha nem tévedek, szóba került a realizálatlan történelmi alternatívák kérdése, amelyeket az 1970-es években Bretter György emlegetett. Ezek problémája azonban már korábban is föl-fölbukkant a szakirodalomban; pontosan leírja ezt a Miskolczi által e tárgyalt könyvben citált Wertheimer Ede-passzus. A 19. századi történész szintén egy fontos, azon század eleji, akkor szintén nem érvényesített tervezetet adott közre száznegyven esztendővel ezelőtt, ennek kapcsán fogalmazta meg; annyira kifejező, hogy idéznem kell, még ha frapáns Miskolczi-mondatok elől veszi is el a helyet: „Tisztét igen középszerűen tölti be az a történetíró, aki csak a megtörtént dolgokat méltatja figyelemre, s azt megveti, mi eszmeként jelentkezett, tetté nem érlelődött. Mert épp úgy, mint néha az egyéni élet nevezetesebb pillanatai eszményies, de be nem teljesült óhajok és törekvések által jelezvék, épp úgy az emberi nem fejlődésének egy igen jelentékeny részét képezi azon fejezet, mely a tervezett, de meghiúsult eszmék történetét foglalja magában.” (55–56).⁶ Könyvecskéje függelékében Miskolczi közreadja a fent említett német nyelvű dokumentumokat, Széchenyi Ferencéit, önálló fejezetet is szentel a gróf alkotmánnyal kapcsolatos megfontolásainak, s gyanítom, egész Széchenyi Ferenc-képe ezek függvényében alakult ki.

A korábbi kép tehát torz; kérdés, érdemes-e pusztán a történészeket okolni ezért. Az apa és fia közötti, korábban diametralisnak föltüntetett ellentét ugyanis már a kortársaktól öröklődött át, és sokáig nem tűnt hihetetlennek vagy hiteltelennek, hiszen a „legnagyobb magyar” viszonya apjához, ahogy naplójából is kikövetkeztethetjük, igen összetett volt, s aztán a történelmi fordulatok és kataklizmák felületes értelmezésével (esetleg tudatos csúsztatással, amire a könyv példát is fölhoz egyik neves történészünktől) nem volt nehéz egymásnak oly ellentmondó tételeket ütköztetni az apáról, amelyek hozzászólásom címében is szerepelnek, s amelyek részben tehát Széchenyi István naplójából származtak át: „ateista” és „vakbuzgó” katolikus, „lángoló hazafi” és „bősz royalista”. Ezek a terminusok ugyan mind csinálmányok, tudatosan, de nem teljesen alaptalanul aggatták rá őket gróf Széchenyi Ferencre. A hullámok sodorták, így az ítélet, ám Miskolczi visszakérdez: „A hullámok sodrása valós jelenség, valamiféleképpen mindenkit sodornak a hullámok, és mindenki úszik az árral. Csak az a kérdés, hogy miként. Kérdés: mennyire és miként ragadták el a hullámok Széchenyi Ferencet, és nemcsak őt, hanem kortársait is?” (11.)

Mindenekelőtt persze meg kell tudni, mi történt II. József uralmától a napóleoni háborúk végéig; hogyan rázkódtatták meg a megszokott világot az új, és elvont formájukban persze alkalmazhatatlan eszmekörök. Milyen ellenfelekkel küzdött, *mit kommunikált* és *mit gondolt* az akkori rendszer. Így például érdekes ellentétet

⁶ Az idézet eredeti forrása Wertheimer Ede a *Budapesti Szemlé*ben 1881-ben megjelent, *József nádor eszméi Magyarországon és Ausztria regenerálásáról 1810-ben* című tanulmánya.

látok a Miskolczi által néhány vonással megrajzolt II. József elgondolásai és nyilatkozatai között, bár hogy tudott őszinte lenni, arra is rávilágít egy magvas, s gondolom, minden olvasó számára szembeötlő utalás. Miskolczi ugyanis apró nyelvhasználati sajátosságok tudatosításával *is* közelebb visz a vizsgált történelmi korszakhoz, s ebben a felvilágosult abszolutizmus megtestesítőjét is mintha modernebb embernek látnánk, de más értelemben, mint ahogy tanultuk, s ezáltal esetleg – legalábbis időben – közelebb érezhetjük őt magunkhoz, mint azelőtt (ami persze nem feltétlenül válik a javára). Csak aki igazán ismeri a korszakot, konverzációs szabályaival és szabálytalanságaival együtt, az láthatja meg, hogy egy császárfi is tud olyan őszinte szabályromboló lenni, mint szomszédaink itt a Ferencvárosban.⁷ (Ha szabad ennyi kitérőt tennem: mindig bánkódtam, hogy éppen az én szűkebb pátriámat nevezték el I. Ferencről, sokkal jobban járt a szomszéd kerület, a Józsefváros: Miskolczi könyvét olvasva döbbenek rá, hogy mindegy is. Mindegyikük megérte a pénzét.) Szóval: gondolta volna valaki például, hogy a felvilágosult abszolutizmus császára és kalapos királya, II. József éppen románul mordul az anyjára, Mária Teréziára? S hogy éppen ezt ordítja neki, ráadásul a románul tudó Brukenthal Sámuel jelenlétében (persze ha jól egészítem ki a kötetben kipontozott részt, ami azért nem megoldhatatlan filológiai feladat): „baszd meg anyádat!” (15.) Viszont „osztrákul” vagy németül nem meri elmondani, a tartományi kancellár pedig nem hajlandó lefordítani a passzust a királynőnek. Nem is annyira meglepő ez: Miskolczi mint hivatásszerű szobordöntőgető – kortársi véleményekkel, például Kazinczy Ferencével alátámasztott – véleménye II. Józsefről szintén nem felel meg a szabványnak.⁸ A kalapos király szerinte a valóságban korántsem volt olyan elkötelezett reformer, mint a történelemkönyvekben, inkább rossz taktikus, akinél Széchenyi Ferenc gróf, amint alkotmányterve bizonyítja, úgy látszik, bölcsőbb és kötelességtudóbb államférfi. Persze (itt a kismonográfia számtalan szellemi csavarának egyike) azért is, mert ennek vázlatát (vagy a végleges változatot, amennyiben az elkészült) nem nyomtatta ki és nem küldte szét, az a hagyatékából került elő; Miskolczi közli is a német nyelvű szöveget a függelékben, amit azt fentebb mondtam. A második változatot megmutatta József nádornak, s az Bécsben ismertté is válhatott, amire Miskolczi abból következtet, hogy Steingentesch tábornok Széchenyit „derék, értékes [...] méregkeverő”-nek minősítette.

⁷ Az utalás arra vonatkozik, hogy az ankétot rendező intézet székhelye a főváros IX. kerületében, a „sötét” Ferencvárosban emelt kutatóházban van (mely kerületben e sorok írója születése óta él).

⁸ A moly.hu nem szaktudományos fórum, gondolom, szakmai körökben sosem idézik, de azért hadd emeljek onnan át egy kifejező részt: „perújrafelvételre” [ti. vállalkozik Miskolczi] „[...] a könyvtáralapító gróf megítélését illetően. Teszi mindezt néhol olyan ironikus vagy épp cinikus hangnemben, hogy a legtöbb tárgyalóteremből kizárnák.” Az idézett bejegyzés pozitívan értékeli a könyvet; ez a passzus is. <https://moly.hu/konyvek/miskolczi-ambros-szechenyi-ferenc-a-szabadkomuvesseg-erenykultuszatol-a-katolikus-megujulasig> (Letöltés ideje: 2022. november 20.)

II. Józsefről Miskolczy sodró (a történelmi közeget nem részletező, csak lényegesebb változásaira félmondatokban utaló, ezért aztán utánaolvasásra serkentő) szövegében ezt látja helyénvalónak följegyezni: „[...] Kazinczy Ferenc, aki a nyilvánosságnak szánt írásaiban magasztalta a császárt, magának viszont lejegyezte, hogy »a József felvilágosodottsága hadnagyocskai felvilágosodás volt, s igen gyakran csak pajzanság.«” S a Kazinczy-idézetet így egészíti ki a történész: „Valójában önmegsemmisítő önkényuralom, reformdiktatúra és annak paródiája, a császár pedig Nagy Frigyes karikatúrája. Az eredmény teljes kudarc. Mindenkit maga ellen fordított, még hadnagyi képességeket sem mutatott fel [...]” (15.)

Nos, a bösz reakciósság, Széchenyi Ferencé az egyik nézetben fikció, a másikban taktika (valóban taktikusnak gondolhatta magát; ahogy a könyvben olvassuk, fiát is hallgatni szerette volna megtanítani), a harmadikban, a leginkább hitelesben logikus következménye annak a történelmi pofozófép-taktikának, ami kezdődhetett a nagy francia forradalommal, annak – a szerző által egyébként nem pertaktált, csak utalt – a nyaktilóra épített üzemszervezésével, folytatódott Napóleon Európa-egyesítő, egységbe nyomorító látomásával (ilyen értelemben ma Miskolczy könyve aktuálisabb, mint tíz éve lett volna), de ellenhatás is egyben a „fékek és ellensúlyok”, működtetésében tanúsított dilettantizmussal, a császár-királyok következetlen, utóbb terrorra cserélt reformpolitikájával szemben. A birodalomba való, uniformizálás nélküli integrációra törekvő, majd utóbb a rendi előjogok bizonyos korlátozása után a magyar alkotmányosságot a tartományokra kiterjeszteni szándékozó Széchenyi Ferenc titkára és barátja Hajnóczy József volt, a lefejezettek közül a tudósként és szabadság-eszmeharcosként legkövetkezetesebb és az egyik legtisztább úgynevezett jakobinus. Úgynevezett, ugyanis az a dichotómia, amely szerint ifjúkorunkban számunkra a történelmet értelmezték, a könyv egyik fő üzenete ez: tarthatatlan, ám máig ható ideológiailag megalapozott népmese, mint a Lenin lámpácskáiról szóló.

Széchenyi Ferencnek, a „kulisszák mögötti szabadgondolkodó”-nak (44.), aki a királyokkal is igyekezett együttműködni, amíg lehetett, s hivatalt is vállalt, amikor értelmét látta (amikor már nem látta, lemondott), és akinek egyik, 1790-es elaborátumát Marczali Henrik Burke-nek a nagy francia forradalomról szóló művével rokon, ám azt megelőző teljesítménynek tartotta, a korszellem legalábbis gyanús. Utóbb majd a fiának is az lesz; ám nem ez az egyetlen vonás, amely Miskolczy szemében az apa és fia közötti kontinuitást fölmutatja. Az egyik legszembetűnőbb számomra az, hogy mindkettejük szellemi rokona annak az Albert Camus-nek, akitől Miskolczy 1949-ből ezt idézi: „a mai orosz, amerikai és olykor az európai vezetők háborús bűnösök – a nürnbergi törvényszék meghatározásának megfelelően”. (98.) 1957-es, a Nobel-díj átvételekor tartott beszédének egyik részletét pedig így interpretálja: „[...] bár minden nemzedék hivatásának tartja a világ átalakítását, ebből elég, ő a világ megőrzésében látja a feladatot. Élete vége felé Széchenyi Ferenc is ezt tette.” (Uo.)

A könyvben többször föltűnik Széchényi titkára és barátja, Hajnóczy József. Én egy másik kivégzett passzusát idézem ide arról, hogyan képzelhette el ez az egyébként különböző platformokról induló gondolkodókból álló szellemi kör (Martinovics értelemszerűen nem tartozik ide) a maga feladatát, vagy talán patetikusabban: élete értelmét. Az idézet Őz Pálnak a vádiratra tett, ügyvédjének szánt megjegyzésorából származik, amelyhez a királyi jogügyi igazgató illetéktelenül jutott hozzá, s valószínűleg ennek ismeretében sorolta be Sándor Lipót nádor az ügyvédet a kivégzendők közé:

„A társaságnak, amelynek tagjául megnyertek [...] igazi és eredeti célja nem az volt, ahogy én látom, és ahogy később jobban meg is bizonyosodtam róla, hogy a haza alkotmányát megdöntse, hanem hogy azt úgy módosítsa, hogy a nyomorult adófizető nép számára kedvezőbb legyen; úgy, hogy eltörölve azt az embertelen, és annak az időnek, amikor hazánkban még a szolgaság volt érvényben, a barbárságát idéző jogszabályt, amely szerint a polgári személyiséggel nem rendelkező alattvalókat vagyontárgynak, eladható cikknek tekintették, sőt úgy látszik, sokan (mert nem akarom ezt mindenkiről általánosságban kijelenteni, és ezzel bárkit is megsérteni) ma is annak tekintik, a lakosság ezen nagyszámú és igen hasznos néposztályának tagjai elnyerjék a polgárjogot, amelyet a polgári társadalom minden tagja jogosan kell hogy élvezzen; érezzék a polgári társulás előnyeit, amire méltók, és amit az alkotmány felforgatása nélkül, sőt inkább ennek dicsőségre és megerősítésére meg lehet nekik adni. Úgy vélem, ez a cél illő és méltó az olyan emberhez, aki úgy gondolja, nemcsak arra született, hogy saját kényelmét keresse, hanem hogy más boldogságát is tehetsége szerint előmozdítsa.”⁹

Van, amikor egy ilyen vallomás ára megfogalmazójának levágott feje.

Széchényi a magyar alkotmányt védte a birodalmon belül, és föltehetően reálisabban értékelt a magyar Királyság és Ciszlajtánia viszonyát, s főképp közös érdekeit, mint a bécsiak. Álláspontját óvatosan népszerűsítette, míg nem appercipiálta, hogy a Burgban erre nincs fogadókészség; ott előbb káosz van, utóbb pedig reakció. A vele kapcsolatban emlegetett bigott katolicizmus föltehetően nem elfogulatlan forrásközlőktől származott, de akárhogy is: egyszerűen nem állítható elmentébe a gróf szabadkőműves korszakával, mert mint a könyvből is kiderül, a szabadkőművesség nem volt s nem is lehetett ateista; a katolikus reneszánsz pedig az egész birodalomban, sőt Európában érzékelhető, nagy szellemi teljesítmények kapcsolhatók hozzá, egyébként pedig visszahatás a Párizsban levágott koponyahegyek fölé emelt legfelsőbb lény kultuszára. Meg az abszolutizmusnak a forradalom ellen rendszeresített módszereire is.

⁹ Őz Pál észrevételei a vádiratra. In: Benda Kálmán (szerk.): *A magyar jakobinusok. Iratok, levelek, naplók*. Budapest: Bibliotheca Kiadó, 1957. (Aurora VIII.), 239.

Egyébként, ahogy Miskolczi írja: „A vallás felé fordulás Széchényi magyar protestáns kortársait is jellemzi, de náluk erősebben érvényesült a humanitárius általános vallásosság.” (78.)

Széchényi Ferenc gondolkodásában ráadásul Róma tekintélyének növekedése a német nemzeti katolicizmus és „az osztrák posztjoezefinista államegyházi törekvések” ellensúlyául szolgálhatott. (84.) Magyar partikularizmus – katolikus univerzalizmus: a könyv egyik tanulsága szerint a gróf e kettőt akarta szintetizálni. Reakció ez? – kérdezi a könyv szerzője. Talán. „De reakciós-e az, aki közben fiát, Istvánt arra intette, hogy »minden embert testvérednek nézz, mert a te atyád, az Isten, ő nekik is atyjok.« [...] »A te alattvalóidnak veritéke, s nem egy tán betegségben, ínségben, étlen és szomjan élő munkásnak könnye tapad ehhez a pénzhez. E könnyek leszárítása végett, annak nem csekély részét ismét vissza kell hozzájuk származtatnod, a minden szenvedők Atyjának nevében.«” (84.)